

MEZŐ FERENC

A geopolitika formaváltozásai*

„A tömegek sietnek, rohannak, erőltetett menetben szelik át a századot. Azt hiszik, előre mennek, de csak egy helyben járnak, majd az ürességbe zuhannak, ez minden.”

Kafka

1. BEVEZETÉS A GEOPOLITIKÁBA

Manapság közhelynek számít azt állítani, hogy egy régi, haladkló és egy születendő új világrend közötti átmenetben élünk. Különböző felfogású elméletek sokasága próbálta már leírni ezt az átmenetet. Néhányuk szerint egy torzult, de még izgalmas átmenetet élünk meg, egy úgynevezett Második Hullámú kultúra, amelyben az ipari társadalom normái érvényesülnek- és egy szabad kapitalista Harmadik Típusú kultúra között, amely egy teljesen új norma-, érték- és viselkedésrendet hoz majd létre. Más elméletek szerint elértük a történelem végét és az előttünk álló „színmű” nem más, mint az egész bolygón győzedelmeskedő liberalizmus diadalmenete (Fukuyama: *A történelem vége*).

Megint mások az eljövendő világrend sötétségét (árnyoldala- it), ellentmondásait és korlátait hangsúlyozzák, aláhúзва, hogy egy teljesen neoliberais világrend győzelme lehetetlen egy, a mérhetetlen anarchia és a mindent átható kulturális különbségekkel terhelt és megosztott világban (Huntington: *A civilizációk összezapása*). Természetesen a Szovjetunió (a keleti blokk) 1991-es összeomlása csak úgy értelmezhető, mint korszakalkotó esemény és ennek megfelelően kell értelmezni, szakaszhatár-

* A tanulmány a Bolyai János akadémiai ösztöndíj támogatásával létrejött *Geopolitika és hatalomelmélet a XX. Században* című kézirat első fejezetének átirata.

nak. A nyugati blokk győzelme viszont átmeneti, mert már nem a régi korok értelmében léteznek, a hőskorban, azóta minden egy kicsit más, sőt egyre másabb lesz! A történész *Eric Hobsbawm* ezt a dátumot használja (1991-et) az úgynevezett „rövid XX. század” végének megjelölésére, amely Szarajevóban kezdődött 1914-ben, és eléggé ironikus módon nemcsak a szovjet birodalom összeomlásával zárul, hanem még (ott, ahol elkezdődött) az ostromolt Szarajevóval is.

A nyugati kultúra válságban van, vagy csak átalakul, valami új jön; jobb vagy rosszabb? S vajon a történelem mesterséges lezárása a földrajz halálát is magával hozza? Hol látszat, hol virtuális valóság, hol csak foltokban fogható meg, mi az EU, mi a jó, mi a szép, mi az érték, mi az erkölcs, mi a politika, mi a társadalom? A reklám tudjuk, mindig csal, de nem tudjuk magunkat kivonni a csábítása alól. Modern szirének modern hangjai és az újjáték nem öröm, hanem kényszer. Lopott világok érnek össze bennünk. A bizalom elveszett (utalás Fukuyama második könyvére: *A bizalom*). A mítoszok kikoptak, pótszerek vannak, Valóvilágok, szappanoperák kis buborékban, nagyon pici buborékban.

A tudományos-kulturális közélet szereplőire nagy felelősség hárul, vagy kiszolgál – a „megélhetési bűnözésnek” is több szintje van –, vagy határokat feszeget, tabukat dönt le (pl. *Bolyai, Jarmusch, Einstein, Tarkovszkij, Hawking, Lynch, Heisenberg, Shakespeare, Pilinszky, Greenaway, József Attila*).

Kérdezni kell, és új válaszokat kell kikényszeríteni. Ez a tudomány és a kultúra valóságos feladata. Nem hibás döntések visszaigazolása. Új tézisekre van szükség a régi axiómákról bebizonyosodott, hogy tarthatatlanok, sőt hazugok. Új perspektívák kellenek. Válaszúthoz érkezünk, meg kell tanulnunk újra beszélni egymással, a dolgokról, amik a világban körbevesznek, tabuk nélkül. A társalgás az együtt gondolkodás! *Wittgenstein* szerint: „*A gondolkodni akarás egy dolog; rendelkezni a gondolkodás tehetségével, megint más.*”

A jelszavak ismétlése már általánossá vált, nem szabad, hogy elhiggyük őket. Új mandalák kellenek, újra kell alkotnunk a nyelvet, új fogalmak kellenek, melyen keresztül újra leírhatjuk a világunkat. A problémákat és a frusztrációkat ki kell beszélnünk, ha nem tesszük, elvesztünk, akkor majd talán a gyerekeink, talán ők. Nincs menthetetlen tragédia, a jelenben talán igen, de a történelemben majd utólag megmagyarázzák, hogy miért kellett pontosan így történnie. Az a nagy szétbomlás (utalás Fukuyama harmadik könyvére: *A nagy szétbomlás*) amit itt és most leírunk, valószínűleg valami újnak, valami eljövőnek a hírnöke. A kérdés az, hogy vajon fogalmaink tartalma megmarad-e, vagy kultúránk teljesen át fog lényegülni? Egyszerre élünk szörnyű és gyönyörű

korban. Ezt a lebegő érzést szeretné a szerző az idézetekkel elérni. Az idézetek – első látszatra – a szövegtől, az időtől és a tértől független egységeket képeznek. A lebegést, a könnyedséget, a játékosságot jelenítik meg, mégis a könyv lényegi tartalmával, üzenetével azonosak. Azt a célt szolgálják, hogy gondolati átjárhatóságot, kaput mutassanak a kalandozó elmének. Egyben horizontális kitekintést kínálnak, és a szintézis megértéséhez adnak támpontokat. A végtelen tudás átkötő elemeikként funkcionálnak. Az idézetek érzéseket indukálnak, az érzések, pedig többek, mint a szavak, általuk átlebeghetünk a metafizika síkjára.

Az írás célja az alkotás örömeinek kiterjesztése az olvasóra. A Tudás a kérdezőből, a reflektálásból, a továbbgondolásból származik. Ebben a továbbgondolásban, a logikai füzérek felépítésének a „kikényszerítésében” segít e sajátos szerkezet. Részt kell venni, nem csak olvas az olvasó, hanem értelmez, ajtókat kap, és ajtókat nyithat a világra, világokra (?), tőle függ, hogy tovább kalandozik-e az Úton, mely fontosabb, mint az egy, nem összekeverendő az Eggyel. A lehetőség izgalma, a választás gyönyöre a fontos. Mindenki maga döntse el, hogy merre indul el („*indulj el egy úton, én is egy másikon...*”), de iránytűre, mankóra, pallóra, tanácsra és megérzésre van szükség. Nem a részek, az egyek a fontosak, hanem az egész, csak az egészben láthatod meg arcodat. A kalandozásaim története lehetőséget biztosít a másképre is. Az embernek hiába van több könyve és számtalan tanulmánya, mindig ugyanazt írja meg, az fejlődik talán jobban. Sőt az embernek hiába van több ezer könyve, mindig ugyanazt olvassa, akkor is ugyanazt érti meg, azt járja körbe meg körbe. Az élet az, amivé tesszük. „*Az utazás az utazó maga. Nem azt látjuk, amit látunk, hanem azt, amik vagyunk*” (Pessoa). A paradoxonokért éri meg élni! Ami egyszerre ad bizonyosságot és bizonytalanságot. Bizonyosságot annyiban, hogy otthonosan mozog abban, amit ismer és bizonytalanság amennyiben az egészre törekszik, de csak részeket érhet el (racionálisan csak részeket, emocionálisan már többet, szinte az egészet, de mégsem, csak majdnem). Az írás reflektor, fókuszál és csupán bizonyos pontokat, helyeket, történéseket világít meg, de ezeket a fénypontokat is összeköti valami, amit sejteni lehet. Ez nem más, mint a racionalitáson túlmutató transztendencia. Spengler írja valahol, hogy *tiszta szónyelvek nincsenek. A szavakkal való beszédtevékenység abból áll, hogy a szóhangzatok révén jelentésérzeteket ébresztünk, amelyek a szókapcsolatok hangzása folytán további kapcsolódó érzeteket idéznek fel.* Vagyis kimondva kimondatlanul metafizikai alapja van. A racionalitás túlzott alkalmazása korlátoz. Ami korlátozz, azt ki kell tágítani, különben az életünk, a megélt valóság bezár bennünket. Bezár bennünket egy szobá-

ba – egy barlangba – és a tévé képernyőjén, a számítógép monitorán nem történésben lesz részünk, hanem a virtuális világ csak lezajlik, amelyben az aktuális valóság feltűnhet, de nem válik tudatossá. Nem vesszük észre, és kész étlapból dolgozik az agyunk, szegényes, sekélyes üzemmódban. Nem a mi képeink lesznek, hanem egy ellenőrzött optika tervszerű adagolása. Foglyok leszünk, nem hogy a jövőről de a múlttól is elfelejtünk „álmodni”. Ellopják még az álmainkat is! A térben és időben való közös kalandozás célja e határok feszegetése, átjárók biztosítása a különböző szférák között.

A földrajz, mint tudomány egészen belül jelen van egy jól lehatárolható világ, amely a földrajzi tudás megalkotásának és felhasználásának kutatási problémáit veti fel különböző rendszerekben és helyeken. Ez az, amit „kritikai geopolitikaként” ismerünk, és amit a legkönnyebben egy nagyobb kutatási univerzumban levő konstellációként érthetünk meg. Látszólagos tárgya és érdeklődési központja a 'geopolitika', a terminus, melyet 1899-ben Rudolf Kjellén alkotott meg, de mely a Kjellén műveiben használt jelentéseken túllépve számos különálló, de mégis egymáshoz kapcsolódó XX. századi problematika alapja lett. A szó maradt, de a mögöttes tartalom térben és időben változott, hatalmas formai gazdagságot mutatott és mutat. Kimondatott, teremtett, átlényegült, különbségekre tett szert. A 'geopolitika' egy jelölés, egy többlényegű fogalom a földrajz és a politika változó összeolvadásaira, de egyben alkalmatlan kitaláció is, egy túl sok jelentéssel bíró jel, amelyet leterhel a több különféle jelentés (ld. geopolitikai geneológia), amelyet egy átfogó kézikönyvben érdemes tisztázni.

„Mindig, vannak váratlan, véletlen törések, melyek szétzúzzák az egybehangolás tervét. Az új konstelláció változó elemei ellenállnak az ilyenfajta redukciónak. Ami »új« ebben a konstellációban az a radikális instabilitások mélységéről való növekvő tudomásvétel. Meg kell tanulnunk a »köztes« hézagokban gondolkodni és cselekedni, a hézagokban, amelyeket az erőltetett összehangolások és a radikális szétáramlások hoznak létre” (Bernstein, 1997: 8–9). Igen meg kell tanulnunk gondolkodni és cselekedni a hézagokban.

Több problémakört kell végig vennünk. Az első az állam, mint termelő, adminisztrátor és téruraló szerv problémaköre (*klaszszikus geopolitika*). Néhány író számára, mint például Mann és Shapiro, a modern állam és a geopolitika fejlődése együvé tartozik. *„Az állam, mint körülhatárolt terület meghatározása maga arra utal, hogy további »politikai« kapcsolatok léteznek ezen állam és más államok között [...] A politika és a geopolitika egybefonódnak; egyiket sem tanulmányozhatjuk a másik*

nélkül” (Mann, 1994). Shapiro számára a modern államrendszer fejlődése volt a geopolitikai képzelet kezdete, mivel a geopolitika az államként szervezett világtér. Az államrendszer, mint az államszuverenitás körül létrejött horizontális térszervezet eleve a morális földrajzzal azonos, halk és szelíd etikai igények érvényesítésének halmazával, amely előre elrendez egy explicit etnopolitikai diskurzust (Slater, 1997).

A második problémakör sokkal részletesebben koncentrálna a geopolitika mint XX. századi államvezetési diskurzus történelmére (*modern geopolitika*). Átfogja az elmúlt fél évszázad világpolitikáját, és bemutatja az utakat, amelyekeken az értelmiségiek hálózatai (hálózattársadalom), az intézmények és az ideológia összeolvadtak az államon belül, annak érdekében, hogy létrehozzák a globális politikai tér fegyverező vízióját. A XX. században doktrínák és „tér-ideológiák” (mint pl. Mahan-doktrína, Heartland-elmélet, Rimland-elmélet, Truman-doktrína, dominó-elv), úgy vázolhatók, mint geopolitika, de inkább úgy ismeretesek, mint a geohatalmak különleges történeti paradigmazsimjei, beleértve a földrajzi előrelátást (szántszándékkal kerülöm a determinizmus megjelölést) és kormányzási ideálokat is. A geohatalom megkülönböztetése általában az, hogy a földrajz és a kormányzás nem választhatók el egymástól.

A harmadik problémakör a kommunikáció, a média és az identitás politikájának egybefonódásával foglalkozik, amely a földrajzi hely újfelfértékelésében (ld. Afganisztán, Pakisztán, Irak, Törökország, Kuba, Venezuela, Nigéria, Szudán) és a nemzeti tudat újraértelmezésében játszik szerepet (*posztmodern geopolitika*). Így a populáris kultúra bűnrészes a hegemonia fenntartásában, nem csak a geopolitikai terek ábrázolása miatt, hanem azért, hogy a gyakorlatban olyan szubjektivitásokat hoz létre, amelyeket politikailag mozgósítani lehet a „mi” terünk védelmére az „ő” terük ellenében. A média befolyásolja tértudatunkat a „kamera szemével” látjuk a „valóságot”, láttatnak velünk, és mi szolgáljuk látnak. Nem sokan látják a valót, mert nem a valóságos időt és teret látjuk a hatórai sorozatban és az azt követő híradóban (de nem is az, amit a tizenharmadik szintről kitekintve látunk). Ebben a térben információ áramlik; bányásznak, termelnek, tehervonatok robognak, nemzetiségek élnek és pénz áramlik jelként vagy valóságként. Ha kitör valahol egy etnikai konfliktus, vagy egy valutapiac tönkremegy, nem lehet a gazdasági politikai körülmények és a rejtett szálak nélkül véleményt formálni. A tér ténylegesen textúra, s mint a tér-idő csillagászati megközelítésében, itt is vannak görbületek, mélyedések és átszakított átjárhatóságot biztosító féreglyukak. Nyilvánvalóságok és rejtélyek kombinációja ez, melyet próbálnak

ideologizálni és modellezni, tulajdonképpen ezzel foglalkozik a geopolitika. Egy államon belül a globális telekommunikáció és a tömegkommunikációs hálózat rendszeres tájékoztatást nyújt a nap 24 órájában, lefedve a globális teret. Ez a forgó gömb a CNN logója, egy földgömb, amely örökké alárendelt a CNN pörgésének. A földrajz mindennapi ismeretelménye a globális média-események tényleges földrajzának közös élménye, minden a tévévilágot alkotó és felfedező vektorainak interpretációjában jelenik meg.

„Az anyagi világ eltűnése – állította Virilio – az idő vezető szerepéhez vezet. A tér elveszti jelentőségét.” Valójában a sebesség „tértelensége” kiszorítja magát a teret. Virilio, ki nem mentes a túlzásoktól, közel 20 évvel ezelőtt kinyilvánította: „Tér már nem létezik tovább a földrajzban, a geopolitikától a kronopolitikához vezető tendencia figyelhető meg: a tér disztribúcióját felváltja az idő disztribúciója.”

Lyotard összekapcsolta a posztmodern feltételeket az 1950-es évek komputerizált társadalmának, tudományának rekonstrukciójával, a kapitalizmusba való átmenetet és a multinacionális vállalatok növekvő hatalmát. A globalizáció eredményeként a technológiai változások és a tudományos ismeretek elveszítettek tradicionális hitelüket, és többé már nem igazolások útján törvényesülnek. Itt mindenképp említést kell tennünk Thomas Khun és a *Tudományos forradalmak szerkezete* című formabontó, illetve később viszonyítási ponttá váló könyvéről, valamint az abban foglaltakról. Kuhn a 'paradigma' fogalmát használta a vélekedések azon rendszereinek a leírására, amelyek a tudományban a rejtvények megfejtése mögött állnak. A paradigma fogalmának használatával – írja – „...arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a valóságos tudományos gyakorlat egyes elfogadott mintái (ezek a minták magukba foglalják a megfelelő törvényt, elméleteket, az alkalmazást és a kutatási eszközöket is) olyan modellek, amelyekből a tudományos kutatás sajátos összefüggő hagyományai fakadnak. Ezek azok a hagyományok, amelyeket a történész ilyen címszavak alatt emleget: ptolemaioszi (vagy kopernikuszi) csillagászat, arisztotelészi (vagy newtoni) dinamika, korpuszkuális (vagy hullám-) optika stb...” (Khun, 2000: 13). A dogmatikus stabilitást alkalmanként forradalmak tagolják. „A normál tudomány[...] gyakran lényeges új felismeréseket sem enged érvényesülni, mivel ezek szükségképpen akadályoznák alapvető elkötelezettségeiknek teljesítését, ám amikor a szakmabeliek nem hagyhatják figyelmen kívül a tudományos gyakorlat meglévő hagyományát felbomlasztó anomáliákat, akkor rendkívüli kutatások kezdődnek” (uo.: 14). Így tudományos válság alakul ki, amit kizárólag forradalommal lehet feloldani,

vagyis a régi paradigmát egy új váltja fel. Ennek megfelelően a tudomány ciklikusan halad előre. Ez érvényes természetesen magára a geopolitikára is.

Kennary, Kissinger, Brzezinski és mások számára a geopolitika maga a megszilárduló rend védelme volt a mindig fenyegető gonosszal (vörös veszedelem), káosszal és hanyatlással szemben. Újfajta Róma-tudat, ami talán napjainkban negédesen csap át dolyfös bizantinizmusba. A nyelv, a politikai nyelv, a púder, a bíborsarú és az aranypor a szakállon, a külsőségek fontosabbak lettek, mint a régi ideológiai alapfogalmak, ezek fokozatos kiüresedése figyelhető meg (demokrácia, szabadság, népfelség, alkotmányosság, parlamentarizmus, jogbiztonság, egyéni szabadságjogok). Ha szóba is kerül e fogalmak valamikori komoly tartalma, mindent elsöprő cinizmussal szembesülünk. Ellentétben a globalizációval és a terület megszűnésével, a globális tér kevésbé perspektivaként, sokkal inkább osztódóként jelenik meg. Először is, az elektronikus hírközlés és a közlekedés felgyorsulása jelentős idő-tér sűrítést von maga után, drámai módon összezsugorodott a földrajzi tér és a kiterjedés. Az utóbbi években a globális tér behálózását célzó technológiák nagymértékben elszaporodtak, megváltoztatva ezzel a globális tér viszonyainak lehetőségét. Nagyfokú különbség alakult ki a gazdasági globális tér, illetve a megosztott politikai tér között.

A nemzetközi politika egyre inkább egy poszt-perspektivista térré válik. Brzezinski (1999) egyik művében a geopolitikai „szédülés” általános érzését taglalja azáltal, hogy a történelem sebességének gyorsulásáról és röppályájának bizonytalanságáról beszél. „A történelem nem fejeződött még be – mondja –, de összepréselődött”.

Egykor a történelmi korok relatívan kiemelkedve jelentek meg, és az embernek meghatározott képe volt a történelmi fejlődésről; ezzel szemben a történelem ma éles szakadásokat, töréseket von maga után, amelyek egymással összeütköznek, sűrítik perspektivikus érzéseinket és összezavarják történelmi észlelésünket. Többféle történelmet élünk meg a jelenben. Tánclépéseink saját korunkkal szerencsétlen botladozásokká korcsosultak.

Az individuális pénzügyi piacok folyamatosan elveszítik különálló identitásukat. Ebből következik, hogy az államok tovább már nem tudják kontrollálni saját gazdasági sorsukat, mivel a pénzügyi hatalom a globális kapitalista piacok és hálózatok felé tendál. Bryan és Farrel szerint: „A jövő században, mivel a piac megszabadul a nemzeti kormányok kényszerétől, megteremti a lehetőségét a globális kapcsolatok szökőárjának, gyors növekedésre és magasan jövedelmező integrációra lesz képes a világválódi gazdaságában.”

2. A GEOPOLITIKA VÉGE?

„...feltáruul végre az ellentét [ti. a történelem és a természet között feszülő ellentét], melyből kiindulva (s csak ebből kiindulva) megragadhatjuk a történelem lényegét. Ismétlem: az ember mint a világ eleme és hordozója, nem csak a természet része, hanem a történelemé – egy más rendű és más tartalmú második kozmoszé – is, amit az egész eddigi metafizika – az első kozmosz kedvéért – elhanyagolt.”

Oswald Spengler

2. 1. A vég kezdete

A különböző kísérletek történtek a „rég” elmúlásának és az „új” születésének a felvázolására, melyek kimondva, kimondatlanul felvetik a geopolitika eltűnését. A geopolitikát, mint leírási módot a már eltűnt – „antik” – világhoz kötik. Sőt jóval a Szovjetunió összeomlása és a hidegháború vége előtt olyan neves személyek, mint pl. Paul Virilio vagy James Derian azt állították, hogy a „kronopolitika”¹ sokkal fontosabb, mint a geopolitika.

Mások, mint például Edward Luttwak, még jóval a Szovjetunió felbomlása előtt azt állították, hogy a hidegháború „melegedése” a fegyveres erők jelentőségét csökkenti. Összefoglalva: a Nyugat 1990-es politikai nézeteit, véleményét, a hangsúlyt a geopolitikáról a *geoökonómiára* helyezte. „Mindenki egyetért abban, hogy a kereskedelmi rendszer kiszorítja a katonait – a tőke a tüzerőt szorítja ki, a polgári újítások a katonai-technikai haladást, a piac elterjedése, pedig a helyőrséget.” Luttwak elképzelése azonban sokkal közelebb áll az indítórakéták elterjesztéséhez, mint Keniche Ohmae, aki a világot a közeljövőben határok nélküli kapitalizmusnak képzei, és már látni véli a „nemzeti államok” megszűnését. Az államok Luttwak szerint csak azért vannak, hogy térbeli valósággá szerveződve féltékenyen körülhatárolják saját területüket. Ezek „nemzetközi szinten önmagukból adódóan, relatív előnyökre törekednek”. Mint bürokratikus szervek, kényszert éreznek, hogy megőrizzék szerepüket és bűvkörüket, hogy megszervezzenek egyfajta „geoökonómiai” pótlást a hanyatló geopolitikai szerepük helyett. Így a geoökonómiai korszak eljövetele nem a harmonikus egymásrataltságot fogja jelenteni, hanem sokkal inkább folyamatos, államok közötti rivalizálást, ahol a „konfliktus logikája” a „kereskedelem nyelvén” jelenik majd meg.

Megint mások olyan ökológiai és környezeti válság kezdeteit emlegetik, amelyek radikálisan módosítják a nemzetközi politika természetét. Sokak szerint a valódi változás az átmenet a geopolitikából a gazdaságpolitikába. Az USA volt alelnöke, Al Gore szerint a világnépeség robbanása, az erdők és a termőtalaj fogyása, az ózonprobléma és beteg bolygónk fajai eddig még példátlan kérdések megválaszolása (megoldása) elé állítja a civilizációt (erről könyvet is írt). Hogy megbirkózhasson az ember ezzel a globális környezeti romlással, nem stratégiai védelmi kezdeményezésre, hanem stratégiai környezetvédelemre van szükség, amely küldetés az ember számára. *„Az ökológia új bibliává válik, amely egy új életszemléletet követel a jövőben, újfajta tiszteletet azon abszolút alapelvek iránt, amelyek vezércsillaggá válnak, hogy feltérképezhessük fajunk jövőbeli útirányát.”* E másfajta gondolkodás eklatáns példája nemzetünk köztársasági elnöke Sólyom László is. Gondolok a Zengőn tervezett lokátorállomás elleni tevékenységére, illetve már elnöki kezdeményezésére létrejött zöld miniszterek találkozájára Rigában (Magyarország, Finnország, Lettország, Portugália, Ausztria).

Richard Falk vitatja, hogy a világ sebesen távolodik a geopolitikától a sokkal integráltabb gazdasági, kulturális és politikai realitás felé; a körülmények sokaságát az úgynevezett „geoirányítással” igazolja. Az uralkodóan területi elvű állam kapacitása, mint az emberiség történelmét irányító, rendező erő jelentősen csökkent. Sőt, sok esetben az állam kezd darabokra hullani, ami az állam irányító erejének egyértelmű csökkenését jelenti (lásd jóléti állam válsága). A globális politika többé már nem geopolitika, hanem „geovezetés”, vezetéstechnikai kérdés, akár egy multinacionális cégnél. A nem túl gazdag fantáziával megáldott politikai vezetők egyre gyakrabban céghez hasonlítják az államot, és úgyis akarják azt irányítani, sőt erre még büszkéek is. Alapvető tévedés, az állam nem cég, egyáltalán nem azonosak sem a feladataik, sem a tulajdonságaik, más a dolguk, ez egyenlő az állam feladatainak a lebontásával. Ha nincs állam, akkor nincs társadalom se, ha maradékait is lebontják, akkor maguktól összeomlanak a multinacionális cégek is. Akik ilyen számárságot mondanak, azok lehet, hogy a „cég” mibenlétével sincsenek tisztában, nem hogy az államéval. A számár nem nyerít, erre hiba is lenne utasítani, de ha még nyerítene is szerencsétlen, lóvá akkor sem válna, maximum lóvá tennénk a nézőket. A Falk által leírt rendszer, és a többi elmélet kapcsolatban áll a Világrend Modellezésével, s ez már-már lehangoló tévút. A XXI. század világrendje valószínűleg „ahuman, személytelen vezetés lesz”, félrevezetés, input-output.

2. 2. A geopolitika mint egyfajta reálpolitika a térben

Bár ezek az elméletek különbözőek, abban azonban egy véleményen vannak, hogy a geopolitika végéhez értünk. Számukra úgy tűnik, a geopolitika már a múlté, egy korábbi technológiai és területközpontú koré, melyben különböző intézmények, globális méretének és azok veszélyesnek bélyegzett elméleteinek a színtere bontakozott ki. Amiben még egyetértenek ezek az elméletek, az egy meglehetősen egyszerű, jelentősen csökkentett belső tartalommal rendelkező fogalom, amely a hidegháborúval és az állam szuverenitásának logikájával társítható.

A geopolitika ma nem más, mint egyfajta reálpolitika a térben. A „geopolitika végét” állító általánosító tézis két álláspontot alakított ki.

Az első az, hogy a geopolitika kérdése sokkal összetettebb, mint az ismeretes. A geopolitika láthatatlan együttesként (dolgozik) működik, felületes szemlélő számára rejtettként. Ez egy több összetevős „probléma”, nem, pedig egyszerű konstelláció. Változó elemek sokkal inkább egymás mellé helyezve, mint integrált kötegek összessége, amelyeket nem lehet általános nevezőkre redukálni. Kritizálni a geopolitikát nem más, mint tanulmányozni, hogy történelmileg miként merevednek e változó, szétszórt elemek, a földrajzi tudomány és hatalom különböző rendjévé.

A második álláspont az „akkor és most”, a régi és az új szekvenciájának problematikája; ez az írás arra törekszik, hogy sematikus körvonalazza a lehetséges feltételek átalakítását, szembeállítva a század eleji geopolitikai tudományt a századvégi geopolitikával (egyszerre fogalmi változás és szintézis). Le kell szögezni, hogy ez az összevetés csak egy eszköz, egy megoldás, egy mintatörténeti összevetés (nem törekszik abszolút trónra), amelyet – Lyotard fogalmazását követve – modern és posztmodern geopolitikának nevezünk. A feladat érdemesít arra, hogy gondosan kidolgozzunk egy makrotörténelmet a geopolitika mellett és ellen. Ebben a kitekintésben a geopolitika történeti és filozófiai problémakörét összefogó metszetét, komplexitását sokkal nyilvánvalóbbá kell tenni. Láthatóvá, tapinthatóvá kell válnia. Az egyszerűsítés mindig lényeges dolgok lementszésével, üzenetvesztéssel jár. Lehet, hogy a geopolitika hagyományos értelmezése elavult, de a geopolitika problémaköre – a globális tér tudománya, földrajza, hatalma – sokkal inkább igényli a figyelmünket, mint azelőtt bármikor. A krízis, amely ezt a többrétű problémát jellemzi, igenis fontos. Ez is egyfajta tükör, lehet, hogy egyedi foncsor van rajta, de minden-

kép tanulsággal jár, a dolgok megismerésének a lehetőségének az izgalma járja át. Meg kell lenni, ki kell csinálni, hívogató varázsszót kell suttogni a fülébe.

2. 3. *Modern geopolitika: jövőbe forgó gömb?*

A geopolitika egy XX. századi koncepció; az elnevezést először Kjellén, svéd tudós használta 1899-ben. Ez az elnevezés azonban nem terjedt el, egészen az 1930-as évekig, amikor is egy nyugdíjas főgenerális, Karl Haushofer körül szerveződött német politikai geocsoport tagjai „divatot” kreáltak a müncheni egyetem földrajztanszékén.

Haushofer nézetei erősen hatottak Rudolf Hess és Hitler gondolataira és politikai cselekedeteire és magára vonta a világ figyelmét – nem elég hamar –, különösen amikor 1933 folyamán Hitler megszerezte a hatalmat Németországban. A nyugati (Nagy Britanniában, Franciaországban, Egyesült Államokban) és a keleti féltekén (Oroszországban, Kínában, Japánban) egyaránt felfigyeltek a geopolitikára mint gondolkodásmódra, és úgy is, mint a nemzetközi viszonyok irányításának földrajzi jelentőségére. A II. világháború folyamán az Egyesült Államokban a kutatók, az üzleti és hatalmi körök egy csoportja úgy kezelte a geopolitikát, mint egyféle térbeli gondolkodást, amelyet az Egyesült Államoknak intézményesítenie kell. A geopolitika megkerülhetetlennek tűnt, mely szükséges eszköznek bizonyult az USA világhatalmi ambíciójának az elérésére. Lépcsőfok a trónszékig, bíborcipő a császári lábra. Újra felfedeztek a régebbi európai írásokat – pl. a brit geográfus, Halford Mackinderét, ki ugyan soha nem használta magát az elnevezést –, s az amerikai külpolitika nagyjai ezeket a nemzetközi politika időtálló előrejelzéseinek tekintették („béka a létrán”).

A XX. század első felében a 'geopolitika' elnevezés történetében bekövetkező különös fordulat magának a probléma kulcsának is tekinthető. Bár XX. századi koncepcióban a geopolitika leginkább úgy értelmezhető, mint a „geohatalom” tárgykörének hosszú idő alatt kialakított új területe.

A XX. századi doktrínák és „térídeológiák” (Mahan-doktrína, Rimland-elmélet, dominó-effektus stb.), úgy vázolhatók, mint geopolitika, de inkább úgy ismeretesek, mint a geohatalmak különleges történeti korszakai, beleértve a geográfiai meghatározottságból származó következtetéseket és kormányzási ideákat is. A geohatalomra jellemző, hogy a földrajz és a kormányzás nem választhatók el egymástól. A politikai földrajz – geopolitika – geohatalom sorban a kormányzás egyre fajsúlyosabb elem.

A geográfiai előrelátás maga is igazgatási feladattá válik. A geopolitika megkülönböztetésének mint XX. századi értelmezési területnek a vizsgálatok nem a kifejezés eredetével kellene kezdenünk, hanem olyan szöveggel, amely nem használja a kifejezést, de a későbbiekben a geopolitikai tradíció alapjaként tartották számon: ez Mackinder műve, *A történelem földrajzi tengelye* (1904). Ebből a munkából azonosítani tudjuk a legfontosabb szerkezeti jegyeket, amelyet a továbbiakban modern geopolitikának nevezhetünk. Először is, a geopolitika korai XX. századi forma, amely az imperialista kapitalizmusban született, amelyet egy jól körülhatárolt csoport művelt, és egyetértettek abban, hogy a modern szállítási eszközök (mint pl. a vasút és a gőzhajó) átalakítják a területet, a teret mind gazdasági, mind hadászati, mind politikai értelemben (a felsorolás egymásutániságot is jelent). Mackinder a „Királyi Földrajztudományi Társasághoz” 1904-ben benyújtott munkájában egy új földrajzi – most azt mondanánk geopolitikai – szemléletmódot ismertet. Globális geopolitikai modelljét az ezerkilencszázas évek zűrzavara közepette dolgozta ki, az angol–búr háborúban (1899–1902) jelentkező gyengeségekre, a felmerülő kérdésekre próbált választ adni. Késleltetni akarta a birodalom felbomlását, és annak aggasztó jeleit értelmezte. A foghíjas brit oroszlánnak próbált protézist gyártani.

Még általánosabban Mackinder földrajzát – mint geopolitikát – úgy értelmezték, mint tiltakozást a kultúra felborulása ellen, mármint a brit birodalmi kultúra felbomlásáról van szó, ezt próbálta valami gazdasági megújítással (a Nemzetközösséggel) megerősíteni. Belső kényszerű kompromisszum, felkészülendő az elkerülhetetlen külső konfliktusra.

Egy dialektikus – már-már mitologikus – küzdelmet vázol fel egy szabad, kereskedelmileg nyitott tengeri hatalommal rendelkező brit gazdasági közösség és a totalitárius politikai megoldásra hajlamos kontinentális Eurázsia között. A Harmadik Világ pedig úgy jelenik meg, mint a kettő konfliktusa közötti terület (ilyen Közép-Amerika, Közel-Kelet, Délkelet-Ázsia, Afrika szarva és Dél-Afrika).

A geopolitikát úgy jellemezték – átszöve a háború utáni politikai realizmussal –, mint a nemzetközi politika perspektíváját (geopolitika mint külpolitika és *vica versa*).

A geopolitika – különösen Kissinger számára – arra volt jó, hogy Amerika szemszögéből nézve felülvizsgálja a nemzetközi politikát, súlypontjainak változó helyzetét. A geopolitika játszmájának az volt a lényege, hogy megpróbálja hol megszilárdítani, hol kibillenteni az egyensúlyi viszonyokat a versenyző felek között, és így olyan nemzetközi helyzetet óvjon vagy teremtsen meg, amely helyzeti előnyhöz juttatja az Egyesült Államokat.

A geopolitika – amint azt Kissinger jellemezte – olyan megközelítés, amely az egyensúlyi feltételekre figyel, amelyet kizárólag racionálisan lehet meghatározottnak tekinteni, vagyis pontos számításokon alapul és ezzel – szinte matematikailag – megtervezettnek tekintették a jövőt, illetve annak forgatókönyveit (scenáriók). Mint a sakkban, lépések, ellenlépések, új lehetőségek, térkinyitások, térbezárások. Minden erejét arra összpontosította, hogy determinálja az egyensúly követelményeit, a geopolitika alakjában. A geopolitikusok a nemzetközi politika „látnokaiként” jelentek meg (modern Metternich formájában). A gondolkodás e típusának alapja volt, hogy felülvizsgálják a globális teret és a szuverén államok területi politikáját. A globális teret teljesen államon belüli területnek tartották, azaz egy bizonyos állam szuverén területének, érdekeinek a kiterjesztését értették rajta. A szuverenitásának tere egybeesett magával a globális térrel. Abszolút kiterjesztés, természetesen felosztásokkal egyetemben: nem fontos, fontos, kiemelkedően fontos.

A modern geopolitika már tudományként határozható meg, amely a nemzetközi presztízsét úgy hozta létre, hogy a feszültségeket az előre meghatározott földrajzi létben, és az államok területi látványában keresi, amelyek meghatározzák magát a globális tér kifeszítését. Ez Lyotard-féle értelemben is modernként jelenik meg.

„Isten szemével látó geopolitikus, egy elkülönített és testetlen imperialista alany, aki dekódolni tudja a nemzetközi viszonyok felszínét, és teljes képet ad annak rejtett lényegéről”. Dekóder, mely a rejtett valóságot hozza felszínre. Ennek a dekódernek a feldolgozása megmutatja a Nyugat tudományos mítoszát (ld. küldetéstudat), a felfedezetlen időnélküli lényegről (ld. liberalizmus) és a meghatározó univerzális okságról (ld. egyéni szabadságjogok, általános jólét).

2. 3. Posztmodern Geopolitika

A posztmodern feltételben a posztmodernitást Lyotard úgy kezeli, mint a tudomány feltételét, körülményét, mint egy történelmi periódust. Mint a tudomány feltételét „a posztmodern” kétkedést reprezentálva. Ez krízis az univerzális és az abszolút szemszögéből, az igazság és a fejlődés bizonyosságának elvetése. Lyotard rámutat, hogy a posztmodern az lenne, ami a modernben előterjeszti a létezőben a nem létezőt, az lenne, ami önmaga tagadja a jó formák megmutatását, az ízlésről alkotott közvéleményt, az lenne, amely lehetővé teszi, hogy kollektívan megoszszuk az elérhetetlen utáni nosztalgiát, továbbá az lenne, ami új

megjelenés után kutat, nem azért, hogy élvezze azokat, hanem hogy erőteljesebben részt vegyen a nem jelenlévőben.

Lytard összekapcsolta a posztmodern feltételeket az 1950-es évek komputerizált társadalmának, tudományának rekonstrukciójával, a kapitalizmusba való átmenetet és a multinacionális vállalatok növekvő hatalmát. A technológiai változások, a globalizáció eredményeként a tudományos ismeretek elveszítették tradicionális hitelüket, és többé már nem igazolások útján törvényszerűsülnek. *„Ha tetszik, ha nem ma már az információk nyújtják az alapvető erőforrást, nem az anyagi javak, a tőke új formája, amely vitathatatlanul fontosabb, mint a pénztőke”* (Roszak, *Az információ kultusza*, 1990). Az ismerettudomány nem önmagáért van, hanem a legjobb ki- és bemenet egyenlegét hivatott létrehozni.

Mindkét értelmezés hasznos a posztmodern geopolitika meghatározásában. Nem szabad elfelejteni, hogy növekvő kétkedéssel fogadták a hagyományos brit imperialista elképzeléseket, amelyek Mackinder geopolitikáját motiválták a XX. század elején. Ő még leértékelte a szétesést és a hanyatlást, amelyek a nemzetközi kapitalizmussal és a modern urbanizációval függtek össze. A földrajzi értelemben vett „hadvezérek”, mint Mahan, Mackinder, Haushofer és a háború utáni periódusban tevékenykedő Kennary, Kissinger, Brzezinski és mások számára a geopolitika egy megszilárduló rend védelme volt a mindig fenyegető káoszszal és hanyatlással szemben. A posztmodern – mint az örvénylő aggály szelleme – mindig geopolitikai nézeteket hirdetett, ezek az aggályok jelentősen megnövekedtek az USA vietnami vereségével kezdődően. Ehhez hozzájött a Bretton–Woods-féle² rendszer felborulása a 70-es évek elejétől, olajválságok (1973, 1978), lebegő árfolyamú lett a dollár is, majd a világrend megbomlása tovább erősödött az 1990-es évek pénzügyi válságaival (európai [1992/93], mexikói [1994], délkelet-ázsiai valutaválsággal [1996]), majd ezt követte 2001. szeptember 11-e, Afganisztán megszállása, Irak elfoglalása, újabb kőolajválság stb.

Ellentétben a globalizációval és a terület megszűnésével, a globális tér kevésbé perspektívaként, sokkal inkább osztódóként jelenik meg. Először is, az elektronikus hírközlés és a közlekedés felgyorsulása jelentős idő-tér sűrítést von maga után, drámai módon összezsugorodott a földrajzi tér és a kiterjedés. Az utóbbi időben a globális tér behálózását célzó technológiák nagymértékben elszaporodtak, megváltoztatva ezzel a globális tér viszonyait. A gyorsaság nélküli az alaposságot, az internet egyszerre jelenti az információt és a dezinformációt (szemétben a gyöngy), ellenőrizhetőséget kontra lázadást, az émeletitően

erőszakolt álkultúrával szemben ellenkultúrát is jelent (alulról és felülről egyszerre van jelen). Ma a biztonságot, az a hely jelentti, ahol az információ, az adatok összpontosulnak, vagyis a gazdasági és katonai hatalom hiperkoncentrációja. Az elképesztő mértékű koncentrációra válaszul messzemenő deregulációra van szükségünk.

Egykor a történelmi korok relatívan kiemelkedve jelentek meg, és az embernek meghatározott képe volt a történelmi fejlődésről; ezzel szemben a történelem ma éles szakadásokat von maga után, amelyek egymással összeütköznek, sűrítik perspektivikus érzékeinket és összezavarják történelmi észlelésünket. Nem egy történelem van, hanem történelmek, nem csak történetek vannak számosan, hanem maga a történelem is. Ezzel magyarázható, hogy minden relatív, átmeneti, káosz és felesleges.

Másodszor, a hidegháború vége és a globalizáció összekeveredése általános krízist eredményez a Nyugat stratégiai diskurzusában. A földrajzi lényeg geopolitikai diskurzusában nehéz fenntartani az állandót, amikor a tények, a valóságok állandó változóként jelennek meg. A mitologikus jó-rossz párharc, a világ megváltása, nehezebben kódolható illetve dekódolható. Komikus mikor sok kicsi ördögöt büntet meg a robosztus jó, különösen figyelve arra, hogy számára gazdaságilag hasznos legyen (szélsőséges utilitarizmus). A terrorizmus mint a gonosz megtestesítője találó, mert bárkire ráhúzható, államtól és nemzettől függetlenül, de könnyen kipukkasztható, ha olyan színezetet kap, mint az USA vezette Nyugat háborúja mindenki ellen. A pszichózist, a félelmet, saját társadalmunk tagjainak a szélsőségesen aprólékos ellenőrzését (hivatkozva a külső fenyegetettségre) nem lehet a végtelenségig fokozni. Ha mindent felveszünk, könnyen kiszivároghatnak rólunk is hangfelvételek, pikáns videórészletek.

Az amerikai gondolkodásban az „alapító” Szovjetunió mint „vadkelet” jelenik meg, egy háborút követelő etnikai csoport, egy úrgazdag vállalkozóréteg, parazita bűnöző szindikátus és egy széthulló katonai infrastruktúra anarchikus zónájaként. Ezért fogadják el és temetik el a demokrácia követelését a putyini diktatúrával szemben, legalább van kivel tárgyalni, aki ugyan hagyományosan cárevics módján tesz rendet, ha kell, ha nem. A Nyugat politikai agytornászai csökönyösen kitartanak a nemzetközi politika felszínének újrafeltérképezésére irányuló kísérletek mellett. Saját képükre formálják át, saját szájízük szerint. A szükséges szövetséges már nem rossz, hanem ártelmetlen jó, jobb, mint a kikiáltott ellenség. Láthatóan súlyos problémák vannak, minden offenzívát a saját sikere fullaszt ki. Az információ kavalkádja és a sebesség hatására a szabadság te-

repe összezsugorodik, márpedig a szabadsághoz tér kell. A mozgásszabadságtól egyenes úton eljutottunk a mozgás-önkényuralomhoz. Az ember elveszítette a világot, mert meghódította, és hazudnak, mikor azt állítják, hogy kapott egy másik jobb világot, nem kapott cserébe semmit.

Huntington tézise a civilizációk felosztásáról például egy Mackinder-féle kísérletként is felfogható. Erkölcsi inverzió, be kell helyettesíteni az ellenségképet, vörös medve helyett japán menedzser, aki titokban szamuráj, majd a kínai triáda és a zöld félholdat viselő terrorista, ami bármely országra ráhúzható, bárhol bujkálhat, ideális pont a muszájban, állandó lehet a folyamatos változóban. A globális tér más ambiciózus újrafogalmazási kísérletei nyomán még bármi a felszínre kerülhet. Campbell ezt „az eshetőség globalizációjának” és a „politikai diskurzus ritkításának” nevezi.

A Bretton Woods utáni kor utat nyitott a határok nélküli globális kapitalista piacnak. A nemzeti pénzügyi piacok folyamatosan elveszítik különálló identitásukat. Ebből következik, hogy államok tovább már nem tudják kontrollálni saját gazdasági sorsukat, mivel a pénzügyi hatalom a globális kapitalista piacok és hálózatok felé tendál. Bryan és Farrel szerint: *„a jövő században a piac megváltozik a nemzeti kormányok tehetetlensége, megteremti a lehetőségét a globális kapcsolatok szökőárjának, gyors növekedésre és magasan jövedelmező integrációra képes a világ valós gazdaságában”*.

A posztmodernitás – Bauman szerint – körülbelül a totalitás hiányának megjelenésével, a tradíciók és a területek eltörlésével egyenlő. A posztmodernitás a véletlenszerűség kora, amely a hiányzó totalitás felé ácsingóztat (ez igaz a Bush adminisztrációra): *„Totalitás térben: egy keretbefoglalt kompozíció, amely megengedné minden ecsetvonásnak, hogy értelmes szándék fényében sütkérezzen. Időbeli totalitás: az idő töretlen háló, amely minden szemet a helyén tart, mégpedig a megfelelő helyen, ahogyan az idő fonalán ki van feszítve”*. A posztmodern a perspektivista nézetek időbeli és térbeli hiányát nyújtja.

Összegezve: a modern geopolitika bizonyos részei folyamatosan szertefoszlanak több és komplexebb módon, mint ahogy a globális tér függeni kezd a telekommunikációs eszközöktől, azért harcol, hogy lépést tartson a sebességgel.

2. 4. A posztmodern geopolitikai kutatás

A nemzetközi viszonylatokat kutatók szerint azok a feltételek, amelyeket említettünk, elegendő bizonyítékok arra, hogy

a geopolitika már túlhaladott gondolkodásmódnak tűnjön. Mégis a legtöbb – ezekkel foglalkozó – kutató osztja azt a véleményt, hogy a geográfiai politika a posztmodernitás örvénye előtti viharnek tekinthető. A hidegháború után a kritikai geopolitikának egy olyan ismeretelméletre volt szüksége, amely nemcsak a modern geopolitika pusztulásával és szétszóródásával foglalkozik, hanem a posztmodern geopolitika erősen gépesített folyamatainak heterogenizálásával is. A már említett ismérvek röppályáját követve a posztmodern geopolitika három kutatási területét ajánljuk a jövő számára.

Az első a „globális nézetek” posztmodern terméke, nevezetesen a globális tér befogása, bizonyos technológiai és informatikai rendszereknek köszönhetően. Globális médiák jöttek létre és olyan stratégiai szövetségek, mint a Warner–Turner, CNBC–Microsoft stb., amelyek azt ígérték, hogy befogják a Földet, úgy közvetítve a Föld eseményeit, mint egy élő cselekményt. A média „neme” úgy funkcionál, mint a hatalom videokamerás része. „Kamerában” lenni azt jelenti, hogy az előkekösségek, bíróságok kamerájában, vagy mint a nyilvános hatalom előtt lenni, amelynek hatalma van vádat emelni, ha nincs összhang az ábrázolt világ és az elképzelt morális világ között.

A globális médiagépezetnek félelmetes hatalma van afelett, hogy hogyan látjuk és értjük meg a tényeket, a tényleges geográfát a nemzetközi politikában. Együtt más túlgépesített rendszerekkel különböző zónákra osztják a hidegháború utáni globális területet, mint pl. „bukott államok”, „kialakuló piacterületek”.

Az Orb View menetrendszerűen az 1997-ben került pályára, és exkluzív területi megjegyzéseket jelentenek a kliensek számára. De ők egy bizonyos területet, régiót képzelnek el, és ehhez senki más nem férhet hozzá. A jövőben az államokat arra ösztönzik majd, vásárolják fel saját területük „elképzeléseit”, hogy megelőzhessék a kémkedést.

Az izraeli kormány már ellenezte a szaúd-arábiai beruházásokat (az Orbital Science-be), ami egy megegyezést eredményezett a Satellite Program megvalósításáról úgy, hogy az meggátolja Izrael állam ábrázolását.

1996 elején a francia állam, amelynek Helios 1 szatellitje az oroszhoz és az amerikaihoz csatlakozott, tisztában van azzal, hogy a globális felvételnél módjában áll jelölni a nemzetet. Mindez újra megerősíti Franciaország mitikus identitását, mint nagyhatalom (az információkban). A horizonton túli információk a geopolitikai hatalom új forrásai.

Egy komplex posztmodern geopolitika több egymásba fonódó terület, a média és a gépesítettség egyszerre jelenik meg mint új erő, ezt tapasztalhattuk az USA iraki megszállásában.

Nem pusztán komputert használtak, de még egy kiegészítő vezérlőrendszert is, amely a terület és a célpont folyamatos meghatározását szolgálta.

E támadások szokatlan geopolitikája területi és diplomáciai korlátozásokat követelt meg. A Bush-kabinet attól tartott, hogy az amerikai hadsereg sérüléseinek látványa kedvezőtlenül fogja befolyásolni a választást. A „látvány” geopolitikáját ily módon a technológia, a terület és a televízió befolyásolta. A posztmodern geopolitika második csoportja az, amely az államvezetés intézményeinek és szellemi irányítóinak a hidegháború utáni globális stratégiai terület-újrafeltérképezésére való erőfeszítéséből adódik.

A nemzeti védelem megteremtése a nemzetközi helyzet tanulmányozásában a veszély területi megfogalmazására irányul. Ezt a veszélyt a totalitárius államok, a harci iszlám, a terroristák és a bűnözők jelentik. A NATO arra irányuló sikeres erőfeszítése, hogy kiterjessze ezt a stratégiai és védelmi zónát Közép-Európában, nyilvánvalóan egy államcentrikus, területi geopolitika folyamodványa volt.

A csempészet fenyegetései – a nukleáris fegyverek, plutónium, terroristák, drogok, ragályos betegségek, pénzmosás, biológiai és kémiai társaságok, illetve politikailag veszélyeztetett olajvezetékek, alagutak –, világkereskedelmi centrumok, repülőterek, a nemzetközi üzleti hálózat, ezek mind egy posztmodern geopolitikai védelmet jelentenek, ahol a földrajzi tényezők képlékenyek, nem pedig szilárdak.

Gore a föld „nagy genetikai kincstárának” nevez 12 területet, amely a vegyszerek legnagyobb koncentrációját tartalmazzák, amelyek fontosak a modern mezőgazdaság és a világ élelmiszertermelésének szempontjából. A hagyományos politikai térképezés nem tudja kellőképpen megjeleníteni az új problémákat, mint például a bádoggvárosokban és a többmilliós negyedekben felfedhető államon kívüli államtalanság sajátos törvénykívüliségét. Például a térképen egységes egészként jelenik meg Törökország, de Isztambulnak vannak negyedei, ahova a rendőrség meg sem próbálja betenni a lábát, az etnikai térképen kizárólag kelet- és délkelet-törökországban jelennek meg kurdok, mint entitás, pedig közel hárommillió kurd él nyugat-törökország nagyvárosaiban, Isztambulban, Ankarában, Izmirben. Láttuk a tévében milyen erők rejtőztek Párizsban, majd mutatkoztak meg az utcákon, vagy akár Budapesten az MTV-székház ostroma idején. A nagyváros a metropolisz sosem egységes, egy folt a térképen, de óriási különbözőségeket rejt mind etnikai, mind vallási, mind szociálgeográfiai szempontból egyaránt. Egy második hidegháború kísértete – egy késleltetett harc saját magunk és a gonosz

között, környezeti degradáció, járvány, kulturális konfliktusok – kísértik gondolatainkat, más helyzetek, de ugyanazok a reflexek. Az a fokú agresszió, amit a nyugat a terrorizmussal szemben alkalmaz valószínűleg a lehető legrosszabb reakció. A szörnyű csak az, hogy valószínűleg jól átgondolt, a politikai elit hatalmát és mozgásterét nem csak külföldön növelte meg, hanem saját hazájukban is (hol van már Iszak Berlin és John Stuart Mill szabadságeszménye).

„Míg az ember páváskodott és Istent játszott, gyerekes butaság kerítette hatalmába. A technika a legmagasabb szintre került, s miután felült trónusára leláncolta az értelmet, amely megalkotta” (Edgar A. Poe).

Harmadszor, a nemzeti szuverenitás területnélkülisége, a területi integritás, a gazdaság transznacionalista folyamata egyrészt a „gyorsulás” posztmodern geopolitikai retorikáját okozta, másrészt ellenállást és agresszivitást az USA politikai kultúrájában. Ferrero nagyon színesen ír a *Az ókori civilizáció bukása* című könyvében a gazdasági folyamatok hanyatlásáról és a fegyveres konfliktusok mint gyógyír egységéről, dinamikájáról. A pótcselekvés mindig pótcselekvés marad, időleges történelmi szempontból elhanyagolható időszakra jelent megoldást, másrészt jel, hogy rossz irányba fordultak a dolgok. Igazi kihívó nélkül, pedig nincsenek motiválva a válaszok, pillanatnyi érdekválaszok vannak, amik nem segítik a birodalom megújódását.

Sekélyes lenne csak azt állítani, hogy a geopolitika a végéhez közeledik, mellőzve azt a folyamatosan jelenlévő küzdelmet, amely az egész világban jellemző a XX. század végén és a XXI. század elején. Mackinder és a hidegháború geopolitikusainak imperialista látásmódja lehet, hogy elavult, de a „tér” új technotudományos elméletei veszik át a helyüket és törekszenek kitágítani a világot. A geopolitikának nincs vége, a harc, hogy a geográfiai (hatalom) tudomány konstellációja alapján kitágítsuk a teret – folytatódik. És ugyanígy az ellenállás küzdelme is.

3. MIÉRT KELL ÚJ GEOPOLITIKA?

„Magát ezt a valóságot mint eleven egészet szeretnénk megismerni. És így feltartóztathatatlanul sodródunk a szellemtudományok legáltalánosabb és végső problémája felé: megismerhető-e a történelmi társadalmi valóság ezen egésze?”

Wilhelm Dilthey

3. 1. A szétesett világ

A Szovjetunió váratlanul gyors szétesésével az egész világ egy olyan kihívás előtt áll, melynek megoldására eddig még kevés jó válasz született. Az Egyesült Államok mint egyetlen szuperhatalom felmagasztalása a konfliktusoktól terhes világban az egyetlen rendteremtő tényező. Ebben főleg az a görcsös igyekvés nyilvánul meg, hogy senki semmilyen körülmények között nem akarja magára vállalni a felelősséget, ami nélkül azonban a fennálló problémák egyike sem oldható meg (pl. iráni nukleáris válság). Igazi ellenfél nélkül pedig egy sor hibás reflex alakulhat ki, nincs, aki motiválja, alakítsa fejlődésre kényszerítse. Álfejlődés, pótcselekvés, hibás válaszok, válság, lassú elhalás vagy gyors összeomlás, ki tudja, mit hoz a holnap? A tapasztalatok is azt mutatják, hogy az USA is csak akkor vállalja fel a világrendőr szerepét, ha saját egyéni érdekeiről van szó. A legszembeötlőbb példa Afganisztán megszállása és földgázvezeték, illetve Irak és a kőolaj.

Az 1989/90-es változás a geopolitikailag és stratégiailag kétséges, katonailag, pedig csak mérsékelten meggyőző győzelem utáni eufóriában, széles körben készségees fogadtatásra talált Fukuyama alapgondolata, amelyet *A történelem vége* című munkájában publikált. A japán származású amerikai szerző úgy látta, hogy a világ a legjobb úton halad a felvirágzás békés, zavaroktól mentes tartós állapota felé. Az USA által bevezetett „szabad világ” ideológiai ellenpólusának elbukásával szabaddá vált az út a nyugati eszmék terjedése előtt, melyek politikai folyamatok szabályozását az amerikai mintájú parlamenti demokrácia elvei szerint irányozták elő. Ideológiai magyarázat, politikai pamflet, vagy szárnyaló gondolat, vagy megrendelt és megénekelte vágykép! A második Öböl-háborút³ követően az a nézet terjedt el (az USA-ból kiindulva), hogy a kommunista rezsimek és a pártok szétesése után, már semmilyen komoly erő nem áll szemben a Fukuyama által a jövő reális víziójaként felvázolt képpel. Ez a hozzáállás azt bizonyítja, hogy a nyugati világban működő dinamikát, amennyiben az, rendszerantagonizmusokból fakad, ideológiai szempon-

tok szerint kell szemügyre venni és megítélni. Ezzel a valóságtól elszakadt jövőfantáziával szemben hamar megmutatkozott, hogy a Szovjetunió végével, és a kommunista ideológia központjának, Moszkvának a hanyatlásával, a világ még korántsem kezdett egy egységes, kisebb kivételes esetektől eltekintve zavarmentes fejlődési folyamat megvalósítására törekedni.

Épp ellenkezőleg, kiderült, hogy a világ számos régiójában olyan jelentős geopolitikai folyamatok indultak be, amelyeknek valóban létező alapjait a bipoláris világmodellben, ideológiai kettéosztottságának idején nem soroltak a veszélyek közé, vagy akár nem is érzékelték. Ez leginkább az egykori Szovjetunóban mutatkozott meg (a Kaukázus-térsége, Közép-Ázsia, Baltikum), de a világ más tájain is, mint pl. Szerbiában, Boszniában, Koszovóban óriási vehemenciával, majdnem a második világháborúban érzékelhető ellentétek, parázsdarabok lángoltak fel újra. Magától értetődő volt, hogy az egykori varsói szerződéshez tartozó államok, melyek hivatalosan függetlenek voltak, de gyakorlatilag rövid póráz végén lógtak, minél hamarabb meg akarták szerezni nemzeti függetlenséget. Ez főleg az 1940-ben a Szovjetunióba kényszerített balti államok függetlenségi törekvéseire érvényes. Épp ilyen előrelátható volt az is, hogy az autonóm szovjet köztársaságnak számító államok, Fehér-oroszország és Ukrajna, vagy az először gyarmati státuszba kényszerített közép-ázsiai népek és államok az önrendelkezési joguk megvalósítását fogják követelni. Láthatóan a politika egyre inkább elveszíti konfliktuskezelő szerepét.

A filozófus Hermann Lübbe megállapította, hogy a nacionalista áramlatok új életre törése éppen a több évtizedes elnyomás kikényszerítette fejlődés, és ezt a jelenséget a múltra jellemző *agresszív nacionalizmussal* szemben *defenzív nacionalizmusnak* nevezte, mivel a kommunista iga alól felszabadult területek esetében kizárólag arról volt szó, hogy azok népi és állami sajátosságait megőrzését próbálták biztosítani, illetve el akarták érni önállóságukat. Egy olyan ország, mint Németország, melynek létezése a világban meglévő gazdasági lehetőségeitől függ, és amelynek biztonsága (a régi és új középhelyzetében) azon alapul, hogy jól becsülje fel szűkebb és tágabb körületeinek – kívánságok igények és érdekek által átszótt – politikai dinamizmusát, elengedhetetlen, hogy amennyire csak lehet részletes, mindenre kiterjedő, de ugyanakkor átfogó képet alkosson a való világról. Ennek megfelelően megjelent a német geopolitika is, kiadványok formájában például *Gegen die Restauration der Geopolitik* (1996). Ehhez azonban arra van szükség, hogy ne kövessék az alábbi gyakorlatot, és ne régi gondolkodókhoz nyúljanak vissza, akik az atlanti szövetség előjogaiból

indultak ki, vagy e gondolat szélvizén eveztek. Ismét az válik szükségyszerűvé, hogy saját erőfeszítések árán ismerjék fel saját helyzetüket, saját maguk fogalmazzák meg érdekeiket, és azok kivitelezhetőségének lehetőségeit becsüljék fel, és csak azután cselekedjenek. A geopolitika a leginkább alkalmas arra, hogy eljuthassunk a megfelelő fokú felismerésig. Ehhez azonban világosan kell látnunk, hogy itt egy átfogó tudományterületről van szó, és nem valami határtudományról, mint az a lexikonok definícióiból kiderül. Sokkal inkább átfogó jellegű komplex tudomány, amely számos más tudományterület eredményeire van utalva, ezeket állítja összefüggésbe, hogy aztán azok egy összefüggő képet adjanak ki. Itt elsősorban olyan tudományterületek elemeiről van szó, mint geográfia, térképészet, antropogeográfia, politikai geográfia, de ide tartoznak még a klíma-, állat- és növényföldrajz elemei, valamint a közgazdaságtan, történelem, szociológia. De ez több kell, hogy legyen, mint a leíró tudományok összefoglalása, azon erők nyomára kell, hogy bukkanjon, amelyek a világpolitikai eseményeinek dinamikáját meghatározzák. Itt funkcionális gondolkodásmódra van szükség, amely lehetővé teszi, hogy felismerjük azokat a tendenciákat, amelyek alapvetően jelentőséggel bírnak a fejlődés folyamata szempontjából. A legújabb kori történelemben két példa is akad a dinamika téves megbecsülésére, amelynek súlyos következményei voltak (a német hadvezetőség az első világháború idején Lenint és az orosz forradalmárokat Oroszországba szállította svájci száműzetésükből, és a nyugati hatalmak szövetsége Sztálinnal a második világháború idején), amelyek a jövő szempontjából nem voltak kellőképpen kiszámolva. Mindkettő olyan döntés volt, amelynek meghozatalában az ellenfél katonai leverése megsemmisítése volt a fő szempont. Annak lehetőségét, hogy ezzel egy teljességgel kontrolálhatatlan dinamika indul be, vagy egyáltalán nem látták, vagy alábecsülték, vagy ami még annál is rosszabb elhárították annak továbbgondolását. Míg az akkori időkben a katonai hatalom jelentősége egyoldalúan uralkodó volt, úgy ma úgy tűnik, hogy a mai világban inkább bizonyos ideológiai komponensek érvényesülnek, és hozzá kell szoknunk, hogy tudomásul vegyük a világ sokféle népének természetétől fogva meglévő számos elképzelésbeli és cselekvésbeli motívumait. A közelmúltban is voltak ehhez hasonló baklövések, az Al-kaida hálózatot, Bin Ladent amerikaiak képezték ki a szovjetek ellen az Afganisztáni hadiszíntérre. A Hamaszt áttételesen segítették, hogy gyengítsék az El-Fatah-t. Nagy-Britanniában közel 2000 ember él, aki angol, amerikai fegyverekkel önkéntesként harcolt a bosnyákok oldalán Boszniában a szerbek – és a horvátok – ellen. Ma pedig London „dzsungelében” él. A társa-

dalmi elégedetlenség olyan táptalajra hull, mely ki van képezve, mind a konspirációs, mind a pénzügyi hátterek felépítésére, mind a katonai eszközök, fegyverek robbanószerek használatára, sőt előállítására is. A londoni robbantásokat brit állampolgárok hajtották végre. Ki a hibás? Mi volt előbb, az eszköz, az ideológia, az ember, a cél, az ok? „*Majd, ha mindannyian bűnösök leszünk, az lesz az igazi demokrácia*” (Albert Camus).

Ha mi, ma egy új geopolitikáról beszélünk, az nem azt jelenti, hogy egy új alapstruktúrájában eltérő tudományra gondolunk, amilyen a történelmi német, angolszász geopolitika idejében fennállt. Azok az alapvető megállapítások, amelyeket a Haushoferi és a Mackinderi iskola is alkalmazott, sok tekintetben még mindig megőrizték érvényességüket. De az értékelések magyarázatok, fejtegetések és hangsúlyozások, mint minden más tudományterületen itt is az idő függvényei. Az abszolutizmus, ami akkor jellemző volt, olyan tudományt találni, ami minden egyéb tudományt maga alá gyűr, jellemző volt a politikum világára is. Ma már nevetséges, és nem is találunk hasonló tendenciákra! És természetesen ma már a politikum világára sem jellemző? Visszatérve, a 20-as és 30-as évek geopolitikája az idealizmuson alapultak vagy legalábbis az arra való reakcióként kell tekinteni. Épp úgy, mint ahogy Ernest Nolte a nacionalista szocializmus létrejöttét a bolsevizmusra adott kényszerű válaszként ábrázolta, a német geopolitika fejlődése az egykori fénykorban az imperializmus fejlődésének akkori fokára adott válaszként értelmezhető. A geopolitika ma a múlt felismeréseire és tapasztalataira alapozva, a világ teljesen megváltozott új viszonyait kell, hogy vizsgálja. Újbor régi hordóban! Régi fogalom, új tartalom! Ezért szükségszerűen új gondolati kezdeményezéseket fog kifejleszteni és ezáltal új formában fog hatni. Abban az esetben lehet új geopolitikáról beszélni, ha az alapvető tevékenységeket új geopolitikai kérdések felvetésével töltik meg, és ezáltal új kezdeménye születik meg a tudományos munkáknak. Ebben az összefüggésben a geopolitika reneszánszának egyik elindítója, átértelmezője Yves Lacoste volt (a belső geopolitika feltalálója), a Párizsi St. Denis Egyetem földrajzprofesszora, a *Herodote* folyóirat alapítója. 1990-ben a berlini fal leomlása utáni világhelyzetet elemző gondolatai német fordításban is, megjelent *Geográfia és politikai tevékenység, Egy Új geopolitika lehetőségei* címmel. Vállalkozásának szándéka félreérthetetlenül tükröződik az első fejezet címében: *Geopolitika fogalom, egy gondolkodásmód újrászületése*. Az angolszászok és a franciák a II. világháború után zavartalanul folytatták a geopolitikai kérdésfelvetéseken végzett munkát, nagyrészt a német iskola felismeréseire építve. Ezen belül az angolszászok főleg a geo-

stratégiai aspektusra koncentráltak, míg a franciák a geográfiai térből kiindulva a szociológiai és filozófiai-ideológiai komponenseket erősítették fejtegetéseikben.

3. 2. A földrajzi terek birtoklása

A problémafelvetések sokaságát földrajzi terek birtoklása és elrendezése, befolyási övezetek, gazdasági és territoriális hatalomszerzési törekvések, történelmi adottságok, etnikai és vallási körülmények határozzák meg. Ezek azok a kérdések, amelyekkel a világnak szembe kell néznie, ha akar, ha nem. Még ha az emberek kisebb vagy nagyobb ellenérzéssel használják a geopolitika kifejezést, vagy akár teljesen el is vetik azt, akkor is alkalmazniuk kell, nem bújhatnak el előle. Amit tagadunk, azt használjuk, módosítja gondolkodásunkat, a viszonyítási pontból ható ellenerő hatással van ránk. A fogalmak a dolgok leírására, azok viszonyrendszerbe állítására, modellek, folyamatábrák alkotására vannak. Ugyanúgy, ahogy a mindennapi életünkben is problémákkal, helyzetekkel szembesülünk, leírjuk, viszonyrendszerbe állítjuk és megoldjuk, legalábbis optimális esetben, de mindenképp megoldási stratégiákat dolgozunk ki rá. Leírjuk, kérdést teszünk fel, megválaszolási opciókat határozunk meg, következtetéseket vonunk le. Ezt teszik az államok és a transznacionális cégek vezetői is (a tanácsadókkal, kutatókkal karöltve). A jövő Európájában egyre több olyan problémáról beszélnek, amelyek geopolitikai természetűek.⁴ Ahhoz túlságosan világos, hogy ez milyen közel áll az ember alakító törekvéseihez, a politikai döntések előkészítéséhez. A geopolitika helyet találhat és kell is, hogy helyet kapjon az akadémiákon, de nem lehet tisztán akadémiai jellegű (a politikai felhasználása és az aktuális érdekek alátámasztása miatt). Bár azt állítani, hogy a többi tudományág nem vesz részt a politikai sakkjátszmákban, erős túlzás, gondoljunk a közgazdaságtanra, politológiára, szociológiára, környezetvédelemre, vegyészetre, energetikai tudományokra stb. A geopolitika számára viszont létszükséglet, hogy felhasználhatóságra törekedjen. Ez csak akkor lehet sikeres, ha alapelvei lehetőleg átfogó, kifogástalan tudományosságú megismerésre és értékelésre irányulnak. Ezért számos más speciális tudományterület felismeréseire van utalva, melyek között a földrajz domináns szerepet játszik. Mindamellet Lacoste rámutat, hogy sem a geográfia mint tudomány, sem annak egyes ágai mint geológia, nem tudnak függetlenedni a gyakorlati céloktól. A geopolitika tehát lényegét tekintve egy olyan elemzőmódszer, amely egy adott földrajzi térben felmerülő problémákat azok

teljes sokrétőségében próbálja megragadni. Lehet itt szó egy állam vagy államok közösségének területéről, vagy pl. egy népről, amely több különböző állam területén él, vagy olyan államokról, amelyek földrajzilag szoros kapcsolatban állnak egymással, mint pl. a Baltikum a Közel-Kelet vagy Délkelet-Ázsia. De foglalkozhat kiterjedtebb területekkel is, amelyeket egy közös összefoglaló földrajzi fogalommal lehet jelölni, pl. Eurázsia, Pánamerika, Óceánia. A geopolitika döntő fontosságú szerepe abban áll, hogy az egyes tudományterületek által összegyűjtött adatokat egy egységes képpé foglalja össze, festmény melynek színei egységes alkotássá állnak össze. Feladata egy általános csapatmunkával szemben támasztott követelményekkel hasonlítható össze, van problémafa, célfa és vannak megoldások, ajánlások, melyek közül választhatunk. A kutatási eredmények alapján levonandó végkövetkeztetés, amely majd egy cselekvési javaslat alapjául szolgálhat, épp úgy ki van téve nem mérhető tényezőknek, mint pl. egy katonai helyzet megítélése. Nem véletlenül mondjuk, hogy a helyzet felbecsülése, hisz a számos mérhető adat mellett mindig marad a tényleges politikai történések során számos olyan befolyásoló tényező, amely nem mérhető, emberi tényezők befolyása alatt áll (itt is van határozatlansági elv, ha nem is hívják heisenberginek). A politika folyamatokat meghatározó geográfiai körülményekre fektetett fő hangsúly mellett nem szabad elhanyagolni a szabad akarattal és a cselekvés szabadságával bíró embert, mint döntően befolyásoló tényezőt. Ha ezt tennénk, akkor a világ történéseinek lefolyását egy statikus, előre megjósolható és megváltozhatatlan folyamatnak tekintenénk és tagadnánk annak immateriális alakítóerők által befolyásolt dinamikáját. Térjünk vissza az eredeti kérdésre: miért van szükség új geopolitikára? Egy új megismerési módszerről van itt szó, avagy egyszerűen már rég ismert gondolatmenetekről melyeket opportunistá meggondolásból „új” megjelöléssel, az aktuális trendeknek megfelelő köpenybe bujtattak, hogy azokat együtt, mint új elemet lehessen említeni, „eladni”? A geopolitika alapkaraktere ugyanaz maradt, ami volt. A múlt összes geopolitikusa Kjelléntől kezdve a német és más nemzetiségű geopolitikusokig a következő feladat kijelölésből indultak ki: a földrajzi tér és politikai folyamatok összefüggését akarták feltárni és láthatóvá tenni és speciális tudományterületek bevonásával támpontokat találni azzal kapcsolatban, hogy milyen tendenciák lesznek hatással a politikai fejlődésre. Mindenki egyetért abban, hogy a geopolitika interdiszciplináris jellegű kell, hogy legyen. Csak a különböző eredmények, összefoglaló egyberendezése adhat használható képet egy állam vagy egy nagyobb térség geopolitikai helyzetéről. Ebből a múltból az a tanulság vonható

le, hogy a gyümölcsöző geopolitika, amely széles körben használható és érthető, csak akkor biztosított, ha az eleve lemond mindenféle politikai és ideológiai kapcsolatról, befolyásról (ami bevallhatóan naiv álláspont, vágykép). Azt fontolgatva, hogy miért beszélhetünk egy új geopolitika szükségéről, és mit kell, hogy az alatt értsünk a következő megállapítást tehetjük: a világ a négyzethálós vagy koordinátarendszerben kelet-nyugati ideológiai és észak-déli fejlettségi felosztásban élt, minden könnyen modellezhető, átlátható illetve elhelyezhető volt. Ezek elmúltával szükségszerűvé vált, hogy széles körben újra meghatározzuk a világ helyzetét. Az egykori mércék, amelyek egyrészt társadalmi, illetve ideológiai, másrészt pedig a katonai-stratégiai alapokon nyugodtak, ma már nem kielégítőek. A népek és államok tagozódása többrétegűvé vált. Ezáltal azonban nehezen átlátható problémák kerültek a felszínre, amelyek a mélyben szunnyadtak és parázlottak, ezek, pedig a napfényre érve egy sor új válság-góc kialakulását eredményezték, anélkül hogy a régiek közül akár annak töredéke is megoldódott volna. A kívánt orientáció csak egy terjedelmes, mélyreható analízis segítségével érhető el, vagyis a geopolitikai feltárás is többrétegű, bonyolultabb folyamattá vált, az általánosítások kora lejárt.

3. 3. Politika és geopolitika

Az új geopolitikai gondolkodás számára fontos, hogy a politikát és geopolitikát egymástól pontosan elhatároljuk, és ezzel egyidejűleg egymáshoz való viszonyukat tisztázzuk. Ennek kapcsán több ponton érintettük már a geopolitikának a cselekvő politikával való viszonyát. Ami kényes téma az érdekes téma! Már a tudományos kritériumok alapján működő geopolitika kialakulása, valamint maga a fogalom is egy különleges politikai konstellációból ered, méghozzá a nagyhatalmak XIX. század végi és XX. század eleji helyzetéből, melyre már utaltam. Megállapítottuk továbbá, hogy a német geopolitikai gondolkodás a felismeréseit az imperializmus virágzása korszakának elemzéséből nyerte, és hogy a második világháború után mindkét nagyhatalom a geopolitikai adottságok felismerése alapján alakította ki, világot átfogó stratégiáit.

Míg az amerikai egyetemeken teljesen nyíltan elemezték a geopolitikai problémafelvetéseket és kiértékeltek azok stratégiai jelentőségét, a Szovjetunióban nem létezett hivatalosan a geopolitikai gondolkodás. Maga a fogalom a náci politika megvilágításában, megbélyegzésében jelent meg. A hitleri hódító és megsemmisítő háború előkészítő ideológiájának tekintették.

Ugyanakkor a Szovjetunió a politikai és katonai stratégiájának fejlesztésével nem tett mást, mint hogy elképzelései és céljai között reagált az adott világpolitikai helyzetre. Ebben az összefüggésben azt a nézetet valljuk, hogy a szovjetek azért riadtak vissza a geopolitika mindennemű említésétől, mert el akarták kerülni az 1939-es Hitler–Sztálin-paktumhoz – Lengyelország felosztása – kapcsolódó kiegészítő jegyzőkönyv bármiféle geopolitikai taglalását. Másrészt tudjuk, hogy a hagyományos cári területi érdekeltséget és területi politikát folytatta tovább maga Sztálin is, tehát a külpolitikában volt folytonosság. Lásd a Baltikum bekebelezése, Lengyelország felosztása, Irán megszállási zónákra osztása (a teheráni konferencia 1943-ban a szovjet megszállási zónában volt, tehát belterületen), a Balkán-félsziget kiemelt kezelése (pl. Bulgária), a zárt tengerekről való kijutás fontossága (Fekete-tenger, Balti-tenger). Amikor Engels egyik válogatott tanulmánykötete megjelent, az egyik írás az orosz cári politikát kritizálta, Sztálin kivetette a kötetből és a lapszélére írt kommentárjában kifejtette, hogy a cári külpolitikával semmi gond nem volt, azokat a célokat a jelenben is követni kell. Vagyis a geopolitika dolgozott, akárhogy is hívták. A cári külpolitikában Afganisztán is megjelent, mint geostratégiai érdekszféra. Vagyis nincs új a Nap alatt, az alapok maradnak, maximum a felépítmény változik, módosul, a fontossági sorrenden alakítanak.

Mivel a geopolitikai helyzet mindenféle megváltozása feltéve, hogy nem óriási természeti katasztrófák során történik, politikai fejlődés következménye, ezért adott egy állandó függőség, ami a mindenkori körülmények között egy interdependencia karakterét is feltételezheti. Mivel a geopolitika feladata az, hogy a politikai fejlődések alapjait vizsgálja a térben, természetesen nem létezik politika nélkül geopolitika. Azért is egyértelmű ez, mert a geopolitika és az aktív politika közötti viszony rendkívül nehéz és vitatott terület.

Csak akkor jutunk előbbre, ha felállítunk egy rangsort, ami parlamentáris demokráciák alkotmányainak feltételei alapján és a katonai területen is érvényes. Tehát el kell ismerni a politika fontosságát, de a feltétlen kiszolgálása nem cél, mert az eszköz módosíthatja a célt, illetve a cél elérésének módját. Ez azt jelenti, hogy a döntések és ezekkel együtt a politikai tettek iránt viselt felelősség is a mindenkori alkotmányosan felhatalmazott intézmények kezében van, de a tudománynak kötelessége figyelmeztetni, leírni a valós világot. A politikusnak, pedig figyelembe kell vennie a tényeket, mert a tények makacs dolgok, és ha rosszul méri fel, akkor veheti a kalapját, ha akarja, ha nem, elzavarják. Nincs állandóság, maximum az elvek és az erkölcs szintjén, min-

den politikus pünkösdi királyságát éli, semmi sem örökérvényű, csak maga az Élet (Dilthey után szabadon).

A politika szemszögéből nézve a geopolitikának a katonai területtel szemben – beleértve ebbe a vezérkari munkát is – egy szabadon és kötetlenül működő tudományos szférának kell lennie. A vezérkari munkával szemben az államapparátushoz sincs kötve. A feladata sokkal inkább az, hogy a tudományos területen a lehető legnagyobb hatósugárban jelen legyen a köztudatban, hogy felismeréseit szabadon meg lehessen vitatni. A geopolitikának, hogy általánosan elismert legyen, a tudomány szabadságának követelményével kell elismernie a létjogosultságának alapfeltételét.

Emlékezzünk itt a múlt geográfusainak szerepére, mint szolgák, és mint uraik segítői. A geopolitikának, mint egy olyan módszernek, mely tudományosan feldolgozott adatok segítségével átfogó helyzetfelmérést végez, a geopolitikának, mint eszköznek az állandó világpolitikai dinamika megfigyelésére, munkája eredményeit annak a politikai vagy állami közösségnek a rendelkezésére kell bocsátania, melyben tevékenykedik, ugyanakkor az is kötelessége, hogy világméreteken is tájékoztasson.

Ha a geopolitikai munka célkitűzéseit pontosan látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy nem lehet arról szó, hogy csak a külpolitikára szorítkozzon. Mivel egy átfogó képet kell adnia, a munka eredményeit széles felhasználói körben kell tudni hasznosítani. Már említettük, hogy milyen különböző speciális tudományokra van szükség, hogy egy komplex helyzetképet alkothasson. Ez visszafelé is érvényes, a már kidolgozott összkép a különböző cselekvési területen dolgozó vezetők rendelkezésére kell, hogy álljon.

3. 4. Geostratégia és geopolitika viszonya

Ha világméreteken szemlélődünk, úgy pillantásunk arra a területre esik, amit úgy hívnak geostratégia. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a geostratégiát nem lehet pusztán egy elemzési eljárásnak tekinteni. A szembetűnő kölcsönös viszonyuk ellenére a geopolitikát és a geostratégiát karakterük alapján egymástól világosan el kell különíteni. A stratégia mindig tartalmaz egy cselekvési tervet. Mindig van egy terv, ami politikai ütemezést feltételez, a politika szó szűkebb jelentésében is – különösen a külpolitikában – és a katonai területen hozott politikai döntések értelmében is.

A geostratégia fogalmát főleg olyan katonai adottságokkal és célkitűzésekkel kapcsolatban használjuk, melyek nagyobb területre vagy akár világméreteken érvényesek. Ez érvényes

volt arra a gyakorlatilag már befejeződött, szellemileg azonban még korántsem túlhaladott korszakra, amikor a szuperhatalmak felosztották a világot. Alapvetően egy bizonyos területre létrehozott katonai terv nem tud érvényesülni a geopolitika keretei között feldolgozott tények nélkül.

Másrészről a katonai tervezés keretében előállt tények – pl. erőfelosztás, támaszpontrendszer, katonai szövetségek és kooperációs megegyezések – döntő elemei a geopolitikai képalkotásnak. Innen nézve a geostratégia egy fontos területe, ugyanakkor csak részterülete a geopolitikának. A jelenlegi állás alapján a legfontosabb rész talán – elsősorban a jövő szempontjából – a gazdasági státusz és annak előrelátható fejlődési lehetőségei. Ez ahhoz vezetett, hogy a geoökonómia fogalma alatt egy új kutatási területet akarnak meghonosítani. Biztosan helyes és szükséges, hogy a gazdasági fejlődési folyamatokat és lehetőségeket, valamint világméretű interdependenciáikat kutassák és elemezzék. Mégis megfontolandó, hogy ez a gondolatsor nem vezet-e tévútra. Nevezetesen az a tendencia, hogy a világméretű gazdasági történéseket elméletben tervezzük és irányítsuk. Hiszen a geopolitika alapvető elve az lenne, hogy konkrét területek elemzéséből induljon ki, akkor is, ha ezeket nagyobb összefüggésben kell szemlélni. Csak ekkor lehetünk biztosak abban, hogy a kutatási tevékenység és az elemzési folyamat a tényeknek bizonyos mértékben megfelel.

Célravezető lenne, hogy a geopolitikai munka összefoglaló interdiszciplináris karaktere a felismerési területek minden részösszetevőjében megmaradjon, és a térre vonatkozó viszonyt, mint realista és stabilizáló tényezőt megtartsák.

Mivel a politika és geopolitika közötti viszonyt vizsgáljuk, meg kellene próbálnunk elképzelni, hogy milyen politikai elképzelések és célkitűzések gyakorolhatnak befolyást a mindenkori geopolitikai szituáció megváltozására. A problémát először általánosan és azzal a korszakváltással kapcsolatban vizsgáljuk meg, melynek részesei vagyunk. A kérdés az, hogy a múlt mely politikai stratégiai alapelvei jellemezték a világméretű, és hogy lehet-e olyan következtetéseket levonni, amik lehetővé teszik, hogy beelássunk a jövő fejlődésbe (futurologia).

Összefoglaló

Mit kell nyújtania az új geopolitikának? Pontos tájékoztatást az államok és népek geográfiai körülményeiről, történelmi fejlődéséről, az etnikumok jellegéről és kapcsolatáról, anyagi és szellemi erőforrásaikról, politikai célkitűzéseikről, vi-

lágnezeti, illetve vallási irányultságukról, az egyes térségek gazdasági népességpolitikai, közlekedés- és energiapolitikai fejlődési lehetőségeiről, különösen azok környezeti, ökológiai összefüggéseiről, vagyis komplex tudomány. Az egyes szak-tudományok csak egyes adatokat, speciális részismereteket tudnak szolgáltatni. Az interdiszciplináris együttműködésben a szervezőmunka, a közvetítés a résztudományok között, és a politikum világa felé a geopolitikára hárul. Elengedhetetlen, hogy egy átfogó és valósághű képet alakítsunk ki a világról. Utána, hogy jó utat választunk-e, és jó válaszokat kreálunk-e az élet adta kérdésekre az már más kérdés, azt majd a jövő nemzedéke fogja megállapítani!

Ahhoz, hogy megtaláljuk és megfogalmazzuk az új geopolitika mibenlétét vissza kell térnünk a kezdetekhez, és végig kell követnünk magának a geopolitikának a geneológiáját (Foucault után szabadon). „Egy kép fogva tart bennünket. Mi pedig nem tudunk kilépni belőle, mert benne él a nyelvünkben, a nyelvünk, pedig kérlelhetetlenül ismételteti nekünk” (Wittgenstein). Ez pedig nem más mint az ideánk, egy jobb világról.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arendt, H. (1995): *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris.
- Badie, B. – Smouts, M.-C. (1998): *A visszájára forduló világ*. Budapest, Aula Kiadó.
- Bassin, M. (1987): „Race contra space: the conflict between German geopolitik and National Socialism.” *Political Geography Quarterly* 6: 115–134. pp.
- Bauman, Z. (1993): *Modernity and Ambivalence*. Cambridge.
- Bernstein, R. (1997): *The Coming Conflict with China*. New York .
- Blij, H. J. – de, Muller, P. O. (1997): *Geography (Realms, Regions and Concepts)*. New York, John Wiley.
- Boesler, K. (1983): *Politische Geographie*. Stuttgart, Teubner: 250.
- Brzezinski, Z. (1997): „A Geostrategy for Eurasia.” *Foreign Affairs* Sept.-Oct. 5: 50–65. pp.
- Brzezinski, Z. (1999): *A nagy sakktabla*. Európa Könyvkiadó, 310. pp.
- Buck, F. (1996): *Geopolitik 2000: Weltordnung im Wandel (Deutschland in der Welt am Vorabend des 3. Jahrtausends)*. Report-Verlag, Bonn.
- Bujalos I. szerk. (1991): *Posztmodern filozófiai írások*. Debrecen, Kinizsi Ny.
- Busek, E. (1989): „Világvége vagy egy jobb kor reménye?” *Világosság*, 8–9: 601–609. pp.
- Campbell, D. (1992): *Writing Security: United States Foreign Policy an the Politics of Identity*. Minneapolis, Uni. Press.
- Canetti, E. (1991): *Tömeg és hatalom*, Budapest, Európa Könyvkiadó.

- Claval, P. (1994): „Frankreich und das globale geopolitische Gleichgewicht.” *Geographische Rundschau*, Heft 1: 4–10. pp.
- Colley, L. (1992): *Britons: Forging the Nation*. Colloquium Geographicum, London, Yale University Press: 133–152. pp.
- Conner, W. (1993): „Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond.” *Ethnic and Racial Studies* 16: 373–389. pp.
- Csizmadia Sándor (1996): „Neorealizmus és geopolitika.” In: *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben, társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem jubileumi konferencia 1995*. 2. k. 566–571. pp.
- Dalby, S. (1996): „Writing critical geopolitics: Campbell, Ó Tuathail, Reynolds and dissident skepticism.” *Political Geography* 15: 655–660. pp.
- Dijkink, G. (1996): *National Identity and Geopolitical Visions*. Routledge.
- Dilthey, W. (1974): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat.
- Dodds, K. J. (1993): „Geopolitics, expents and the making of foreign policy.” *Area* 25(1): 70–74. pp.
- Dodds, K. J. – Sidaway, J. (1994): „Locating, critical geopolitics, Environment and Planning D.” *Society and Space* 12: 515–524. pp.
- Doren, A (1927): *Wunschträume und Wunschzeiten*. Leipzig.
- Ehlers, E. (1996): „Kulturkreise – Kulturerdteile, Clash of civilizations.” *Geographische Rundschau* 6: 338–344. pp.
- Erikson, E. H. (1975): *Life History and the Historical Moment*. Norton Publishers.
- Falk, R. (1992): *Explorations at the Edge of Time*. Philadelphia, Temple Press.
- Fassmann, H. – Wardenga, U. (1999): „Der Begriff Mitteleuropa in politisch-geographischer Sicht.” *Geographische Rundschau* 1: 26–31. pp.
- Ferrero, G. (1993): *Az ókori civilizáció bukása*. Budapest, Holnap.
- Fliedner, D. (1992): „Antropogeographie, paradigmawechsel, kulturelle Evolution.” *Geographische Zeitschrift* 1: 1–20. pp.
- Foster, J. W. (1991): *Colonial Consequences: Essays in Irish Literature and Culture*. Belfast, Lilliput Press.
- Foucault, M. (1990): „Miért tanulmányozzuk a hatalmat? I-II.” *Polisz* 2-3.
- Foucault, M. (1991): „A diskurzus rendje.” *Holmi* 7: 868–889. pp.
- Foucault, M (1996): „A hatalom szeme.” *2000 Bp.* 10. 3/9.
- Foucault, M (1996): *A szexualitás története*. Budapest, Atlantisz.
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége*. Budapest, Európa K.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Budapest, Európa K.
- Fukuyama, F. (2000): *A Nagy Szétbomlás*. Budapest, Európa K.
- Gadamer, Hans- Georg (1984): *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat.
- Gelfand, L. E. (1963): *The Inquiry: American Preparations for Peace. 1917–1919*. New Haven, Yale Uni. Press.
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*.
- Glassner, Martin Ira (1996): „Political Geography.” *Part five Geopolitics:* 311–374. pp.
- Gömöri E. (1996): „A hatalom irtózása a légüres tértől.” *Népszabadság* aug. 31.
- Graham, B. (1998): „Contested images of place among Protestants in Northern Ireland.” *Political Geography* No. 2: 129–144. pp.

- Habermas, J. (1986): „Eine Art Schadensabwicklung.” *Die Zeit* 29, 11/7/1986.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hennigs, W. (1995): *Geopolitik 2000*. Stuttgart, Tilmann Rhode-Jüchtern.
- Hobsbawm, E. (1998): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas.
- Huntington, S. P. (1995): „Civilizációk háborúja?” *Külpolitika* 3-4. 183–204. pp.
- Huntington, S. P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Kiadó.
- Huntington, S. P. (2005): Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái. Budapest, Európa Kiadó.
- Kaplan, R. D. (1997): „A közelítő anarchia.” 2000 július–augusztus: 20–28 pp.
- Kennedy, P. (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, Akadémiai K.
- Kennedy, P. (1997): *A XXI. sz. küszöbén*. Napvilág K.
- Kuhn, T. S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó.
- Kissinger, H. (1996): *Diplomácia*. Budapest, Panem.
- Kolb, A. (1962): „Die Geographie und die Kulturerdteile.” In: *Hermann von Wissmann-Festschrift*. Tübingen.
- Kost, K. (1997): *Geopolitik und keine Ende. Thesen zur Gegenwart der Politischen Geographie in Deutschland*.
- Lacoste, Y. (1990): *Geographie und politisches Handeln*. Berlin, Wagenbach.
- Lacoste, Y. (1994): „Für eine neue und umfassende Konzeption der Geopolitik.” *Geopolitik, WeltTrends. Internationale Politik und vergleichende Studien*. 4 (August): 21–25. pp.
- Lakatos I. (1997): *Tudományfilozófiai írásai*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 194. pp.
- Laue, T. H. (1987): *The world revolution of westernization. The twentieth century in global perspective*.
- Luttwak, E. (1976): *The Grand Strategy of the Roman Empire*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Luttwak, E. (1990): „From Geopolitics to Geo-Economics.” *National Interest* 20: 17–24. pp.
- Lytard, J-F. (1984): *The Postmodern Condition*. Minneapolis, Uni. Pless.
- Mackinder, H. (1904): „The Geographical Pivot of History.” *Geographical Journal* 32: 421–44. pp.
- Mackinder, H. (1943): „The round world and the winning of the peace.” *Foreign Affairs* 21: 595–605. pp.
- Mann, M. (1994): „The Autonomous Power of the State: Its Origins Mechanisms and Results.” *Archives Européennes de Sociologie* (25): 185–213. pp.
- Mannheim K. (1995): *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, Atlantisz.
- Mannheim K. (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz.
- Mező F. (1998a): „A geopolitika kialakulása és korai válsága.” *Debreceni Szemle* 2: 193–222. pp.
- Mező F. (1998b): „Samuel P. Huntington elmélete és a kultúrföldrészek.” *Tér és Társadalom* 4: 91–105. pp.
- Mező F. (1999): „Magyarország változó geopolitikai helyzete.” In: (Füleky György szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében*: 151–161. pp.
- Mező F. (1999a): „Etnicitás és időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében.” *Tér és Társadalom* 1999/1-2: 142–160. pp.

- Mező F. (1999b): „Társadalmi mozgalmak és az ellenállás területei.” *Magyar Tudomány* 1999/10, 1184-1192. pp.
- Mező F. (1999c): „The Geostrategy for Euroasia, Zbigniew Brzezinski.” *Foreign Affairs* 1997 szept./okt. 50–65. pp.; *Klió* 1999, 1: 12–17. pp.
- Mező F. (1999d): „A posztmodern geopolitika és a kultúrföldrészek.” *Valóság* 1999/9, 1–11. pp.
- Mező F. (2003): *A politikai földrajz alapjai*. Debrecen, Kossuth Kiadó, Egyetem jegyzet: 390. pp.
- Molnár G. (1997): „A NATO-bővítés geopolitikája.” *Beszélő* március: 35–47. pp.
- Muir, R. (1997): *Political Geography*. London, Macmillan Press LTD.
- O’ Loughlin, J. ed. (1994): *Dictionary of Geopolitics*. Westport, CT: Greenwood.
- O’ Loughlin, J., – van der Wusten, H. (1990): „The political geography of panregions.” *Geographical Review* 8: 1–20. pp.
- Ó Tuathail, G. (1996): *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Ó Tuathail, G. (1996a): „The patterned mess of history and the writing of critical geopolitics.” *Political Geography* 6/7.
- Ratzel, F. (1903): *Politische Geographie*. Leipzig.
- Rozsak, T (1990): *Az információ kultusza*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Segesváry V. (1997): „Globalizáció.” *Valóság*, július: 1–14. pp.
- Seligman, A. B. (1992): *A civil társadalom eszméje*. Kávé Kiadó.
- Senghaas, D. (1995): „Die Wirklichkeit der Kulturkämpfe.” In: J. Calließ: *Der Konflikt der Kulturen und der Friede in der Welt*. Rehburg, 33–53. pp.
- Seymour, C.(1951): *Geography, Justice and Politics at The Paris Conference of 1919*.
- Shirer,W.L. (1996): *A harmadik birodalom felemelkedése és bukása*. Budapest, Teleteacher.
- Shotwell, J. T. (1937): *At the Paris Peace Conference*. New York, Macmillan.
- Slater, D. (1997): “Geopolitical imaginations across the North-South divide: issues of difference, development and power.” *Political Geography* 8: 631–653. pp.
- Soros Gy. (1994): „Európa felbomlása.” 2000, január: 7–11. pp.
- Taylor J. P. (1993): *Political Geography*. Essex, Longman.
- Toynbee, A. J. (1971): *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Unwin,T. (1994): *The Place of Geography*. Longman Group.
- Zimmermann, M. (1996): „Kultur: Culture. Einige Aspekte zum »gepflegten deutsch-französischen Kulturaustausch«.“ In: *Gegen die Restauration der Geopolitik*. Focus Verlag, 103–114. pp.
- Virilio, P. – Lotringer, S. (1993): *Tiszta háború*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Virilio, P. (2002): *Információs bomba*. Kor-Hú.
- Virilio, P. (2003): *Háború és televízió*. Kor-Hú.